

การเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามบทบัญญัติอิสลาม : กรณีศึกษา ครอบครัวมุสลิมในหมู่บ้านบาเซ ตำบลโคกเคียน อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส

Islamic Jurisprudence on Breastfeeding: A case study of Muslim Families in Baget Village, Khokkhian Sub-district, Mueang District, Narathiwat Province

ตรมิซี สาละ และ ศศ.ม. (Tarmisi Salaeh, M.A.)¹

ฮุสนา ดอลเฮะ (Husna Doloh)²

บทคัดย่อ

การศึกษานี้จัดครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงสำรวจ และเชิงคุณภาพ ซึ่งมีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ 2) เพื่อศึกษาถึงความสำคัญและคุณประโยชน์ของการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักการอิสลามและหลักการแพทย์ และ 3) เพื่อศึกษาถึงแนวทางการปฏิบัติของมารดาต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ในหมู่บ้านบาเซ ตำบลโคกเคียน อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส โดยทำการศึกษาข้อมูลเชิงคุณภาพจากคัมภีร์อัลกุรอาน หะดีษ ตำราวิชาการ และเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ และเก็บข้อมูลเชิงสำรวจ จากกลุ่มตัวอย่างที่เป็นครอบครัวมุสลิมในหมู่บ้านบาเซ ตำบลโคกเคียน อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส จำนวน 55 คน คัดเลือกโดยวิธีการเฉพาะเจาะจง เก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์ นำมาวิเคราะห์ข้อมูลโดยหาค่าร้อยละ

ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับความประเสริฐ และประโยชน์ของการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ อยู่ในระดับปานกลาง สำหรับผลการวิจัยจากการสัมภาษณ์มารดาส่วนใหญ่ พบว่า ผู้ให้สัมภาษณ์ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับความสำคัญต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่พอสมควร ส่งเสริมให้มารดาเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ให้นมลูกตั้งแต่แรกเกิดจนถึงสองปี อีกทั้งยังให้ความสำคัญตระหนักในการศึกษาเพื่อการปฏิบัติที่ถูกต้องอีกด้วย

คำสำคัญ : บทบัญญัติอิสลาม การเลี้ยงลูกด้วยนมแม่

Abstract

The objectives of the study were to study Islamic Jurisprudence on breastfeeding, the importance and use of breastfeeding in Islamic Jurisprudence and medical principles, the practical ways of mothers in Baget village, Khokkhian Sub-district, Mueang District, Narathiwat Province in breastfeeding their babies. The data was qualitatively studied from the Holy Al-Quran, Prophetic Tradition, Jurisprudence books and documents that related to breastfeeding, collected by survey in form of interview and questionnaire from the samples of 55 Muslim families in Baget village, Khokkhian sub-district, Mueang District, Narathiwat Province, analyzed by instant computer program, and presented in form of percentage in table.

¹ อาจารย์ สถาบันอิสลามและอาหรับศึกษา มหาวิทยาลัยนราธิวาสราชนครินทร์

² นักศึกษา สาขาวิชากฎหมายอิสลาม สถาบันอิสลามและอาหรับศึกษา มหาวิทยาลัยนราธิวาสราชนครินทร์

The results of the research showed that the samples have knowledge and understanding about Islamic Jurisprudence on breastfeeding at the level of “very much”. From the interviews of most mothers showed that they reasonably realized the importance and use of breastfeeding, they encouraged mothers to breastfeed from birth up to 2 years, and urged them to study more about breastfeeding in order to have the correct practice.

Keywords : Islamic Jurisprudence, Breastfeeding

บทนำ

ครอบครัวถือเป็นสถาบันหลักทางสังคมที่เล็กที่สุด แต่มีความสำคัญมากที่สุด ที่เป็นรากฐานของการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ เนื่องจากครอบครัวเป็นแหล่งกำเนิด หล่อหลอมปลูกฝังสิ่งที่ดี และยังขัดเกลาสมาชิกให้เป็นมนุษย์ที่ดีสมบูรณ์ ครอบครัวจึงเป็นสถาบันหลักที่สำคัญที่สุดในชีวิตที่ทุกคนต้องให้การดูแลเอาใจใส่ ทั้งการอบรมเลี้ยงดู ให้ความรัก ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน รวมถึงปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม ค่านิยม เพื่อให้สมาชิกในครอบครัวเป็นคนดี มีคุณภาพ อีกทั้งเป็นที่ยอมรับของสังคม เจกเซนเดียวกันกับศาสนอิสลามที่ได้ตระหนักและให้ความสำคัญต่อสถาบันครอบครัว ทั้งนี้ยังได้ส่งเสริมและสนับสนุนให้มุสลิมมีการแต่งงาน และอยู่เป็นครอบครัว เพื่อมีบุตรสืบสกุล ตลอดจนขยายเผ่าพันธุ์ให้กว้างขวางเพิ่มขึ้น จึงถือได้ว่าพ่อแม่เป็นบุคคลที่สำคัญที่สุดในชีวิตของมนุษย์ เพราะทั้งสองคือผู้ให้กำเนิด ผู้เลี้ยงดู อบรมสั่งสอนลูกตั้งแต่วัยเป็นทารกแบบเบาะ นอกจากนี้อิสลามยังได้สั่งกำชับให้มนุษย์ทุกคนทำดี และแสดงความกตัญญูต่อบิดามารดาของตน เพราะความกตัญญูและการทำดีต่อบิดามารดาของตนนั้น เป็นหน้าที่ที่สูงส่ง และสำคัญยิ่งที่พึงปฏิบัติรองจากการเคารพภักดีอัลลอฮ์ (ช.บ) ดังมีโอองการหนึ่งที่อัลลอฮ์ (ช.บ.) ทรงตรัส ความว่า “สุเจ้าทั้งหลายจงเคารพภักดีอัลลอฮ์ (ช.บ) และอย่าได้ตั้งภาคีใดๆ ต่อพระองค์ และกับบิดามารดานั้นสุเจ้าจงทำดีกับทั้งสอง” (อัน-นิสาอ, 36) คำบัญชาให้กระทำความดีต่อบิดามารดา ถือเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่มุสลิมทุกคนต้องถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะการกำชับให้กระทำความดีต่อผู้เป็นมารดา ผู้ซึ่งต้องมีความอดทน ความยากลำบาก และความเหน็ดเหนื่อยในการอุ้มท้องด้วยแล้ว อิสลามจึงให้ความสำคัญต่อมารดาเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ได้เจาะจงพูดถึงมารดาด้วยการอธิบายถึงคุณสมบัติต่างๆ ที่อัลลอฮ์ (ช.บ) ได้ทรงประทานให้แก่นาง รวมถึงความสามารถทางกายในการคลอด และเลี้ยงดูบุตร และที่สำคัญที่สุด คือ การให้นมบุตรของมารดา (อาลียะฮ์ คลีเฟอร์, ม.ป.ป.) การที่แม่ให้นมแก่ลูก เป็นการปูพื้นฐานของชีวิตที่ดีที่สุดที่จะเสาะหาได้ในโลกนี้ น้านมแม่ คือสายใยรักที่ถักทอขึ้นจากสายเลือดของแม่ การที่มารดาจะเลี้ยงลูกจากอกของตนเอง มารดาเองจะรู้สึกสบายใจและปลื้มใจที่สามารถทำหน้าที่อย่างเต็มที่ เพราะเธอถือว่ามันเป็นหน้าที่ของเธอและเป็นสิทธิของลูกที่จะต้องได้รับสารอาหารนี้ (อาเซ็ม อัชชะรีฟ, 2552) อัลลอฮ์ (ช.บ) ได้ตรัสไว้ในอัลกุรอาน (ซูเราะฮ์ อัล-บาคอเราะฮ์, 2 : 233) ความว่า “และมารดาทั้งหลายนั้นจะให้นมแก่บุตรของพวกนางเป็นเวลาสองปีเต็ม สำหรับผู้ที่ต้องการให้นมบุตรอย่างสมบูรณ์”

การพยายามที่จะให้ลูกที่คลอดออกมาเป็นบุคคลที่มีความสมบูรณ์ และเป็นคนดีได้นั้น หนทางหนึ่งที่สำคัญ คือ ลูกได้ดื่มนมจากมารดาของตนเอง และระยะเวลาในการให้นมนั้นอยู่ช่วงระหว่างอายุไม่เกินสองปี เพราะลูกที่ได้ดื่มนมจากมารดานั้น จะส่งผลต่อความสมบูรณ์ทั้งร่างกายและสติปัญญา จะมีพัฒนาการด้านอุปนิสัย มารยาท จรรยา ที่สร้างคุณประโยชน์ที่ดีต่อสังคม และนับเป็นช่วงโอกาสที่ดีสำหรับผู้เป็นมารดาที่จะได้อบรม เลี้ยงดูลูกให้มีมารยาท มีความประพฤติที่ดีงาม มีเกียรติ อีกทั้งยังสร้างความรัก ความผูกพันระหว่างแม่ลูกอีกด้วย เราทราบกันดีว่า ทารกที่ได้รับสารอาหารจากนมแม่นั้น มีประโยชน์อย่างมาก ไม่ว่าด้านกายภาพและจิตใจ ในด้านกายภาพ ทารกจะได้รับภูมิคุ้มกันจากโรคต่างๆ ตามความสมดุลของความต้องการของร่างกาย ทำให้ร่างกายแข็งแรงในทุกะดับของการเจริญเติบโต ส่วนประโยชน์ทางด้านจิตใจ ทารกจะได้รับความสุขใจ ความสวัสดิภาพ และได้รับการสัมผัสจับต้องที่อบอุ่นจากแม่ในขณะที่ให้นมทารกจะได้รับการเอาใจใส่อย่างสมบูรณ์

และมีความผูกพันอย่างต่อเนื่องระหว่างทารกและแม่ อันเป็นพื้นฐานของการพัฒนาการทางจิตใจ อารมณ์ สังคม และสติปัญญาของลูกต่อไป (อาเซ็ม อัซหะรีฟ, 2552)

แต่ในยุคปัจจุบันนี้ แม่ส่วนใหญ่มีความจำเป็นต้องประกอบอาชีพ เพื่อช่วยหารายได้จุนเจือให้แก่ครอบครัว ทำให้มีเวลาสำหรับลูกน้อยลง ประกอบกับความเชื่อบางอย่างที่ไม่ถูกต้อง และอิทธิพลของการโฆษณาชวนเชื่อของสินค้าประเภทอาหารสำหรับทารก และเด็กในรูปแบบต่างๆ เหล่านี้ล้วนจะส่งผลต่อมารดาในการให้อาหารที่ไม่เหมาะสมแก่ลูก ก่อให้เกิดปัญหาเด็กขาดสารอาหาร และเจ็บป่วยเป็นโรคได้ง่าย ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับบทบาทญติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงดูลูกด้วยนมแม่ โดยกำหนดกรณีศึกษา ครอบครัวมุสลิมในหมู่บ้านนาละ ตำบลโคกเคียน อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาสเป็นการเฉพาะ เพื่อศึกษาหลักสำคัญว่าด้วยการเลี้ยงดูลูกด้วยนมแม่ตามบทบัญญัติอิสลาม และเป็นการศึกษาถึงแนวทางปฏิบัติของมารดาต่อการเลี้ยงลูกอย่างถูกต้อง ที่สามารถนำความรู้ ความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวไปปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวันของครอบครัวมุสลิมในหมู่บ้านนาละต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาบทบาทญติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่
2. เพื่อศึกษาถึงความสำคัญและคุณประโยชน์ของการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักอิสลามและหลักการแพทย์
3. เพื่อศึกษาถึงแนวทางปฏิบัติของมารดาต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ในหมู่บ้านนาละ ตำบลโคกเคียน อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยเรื่อง ศึกษาบทบาทญติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ครอบครัวมุสลิมในหมู่บ้านนาละ ตำบลโคกเคียน อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาสนี้ เป็นการวิจัยเชิงสำรวจ (เชิงปริมาณ) เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการออกแบบสอบถามจำนวน 50 คน และข้อมูลเชิงคุณภาพที่เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์จากกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 5 คน เพื่อทำการศึกษาคำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ได้กำหนดไว้

1. ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากรที่ใช้ในการศึกษาค้างนี้ คือ ประชากรที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนาละ ตำบลโคกเคียน อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส จำนวน 1,387 คน

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษาค้างนี้ คือ ครอบครัวมุสลิมที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนาละ ตำบลโคกเคียน อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส รวมจำนวน 55 คน โดยการใช้วิธีคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจงเฉพาะกลุ่ม (Purposive sampling)

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาค้างนี้ได้แก่ แบบสอบถามที่ผู้วิจัยจัดทำขึ้นเป็นเครื่องมือ เพื่อการเก็บรวบรวมข้อมูล ตามวัตถุประสงค์ที่ได้กำหนดไว้ ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถาม ซึ่งเป็นคำถามลักษณะแบบเลือกตอบ จำนวน 7 ข้อ ได้แก่ เพศ อายุ ระดับการศึกษา ด้านสามัญศึกษา ด้านอิสลามศึกษา อาชีพ จำนวนปีที่สมรส และจำนวนการมีบุตรด้วยกัน

ตอนที่ 2 แบบสอบถามเกี่ยวกับความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ จำนวน 10 ข้อ

ตอนที่ 3 ข้อคิดเห็น และข้อเสนอแนะของผู้ตอบแบบสอบถามเกี่ยวกับแนวปฏิบัติต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ที่สอดคล้องกับหลักการอิสลาม จำนวน 1 ข้อ

และจัดทำแบบสัมภาษณ์เพื่อเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ แบบสัมภาษณ์ฉบับสมบูรณ์จะประกอบด้วยข้อคำถาม แบ่งออกเป็น 2 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสัมภาษณ์ จำนวน 7 ข้อ ได้แก่ เพศ อายุ ระดับการศึกษาด้านสามัญศึกษา ด้านอิสลามศึกษา อาชีพ จำนวนปีที่สมรส และจำนวนการมีบุตรด้วยกัน

ตอนที่ 2 ข้อคำถามแบบสัมภาษณ์เกี่ยวกับความสำคัญของการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ซึ่งได้กำหนดข้อคำถามทั้งหมด 3 ข้อ คือ

- 1) ท่านคิดว่าการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่มีความสำคัญกับหลักการอิสลามอย่างไร
- 2) ท่านมีวิธีในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักการอิสลาม และหลักการแพทย์หรือไม่ อย่างไร
- 3) ท่านมีปัญหาในเรื่องการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ในเรื่องใดบ้าง เพราะเหตุใด

สำหรับการกำหนดเกณฑ์การแปลความหมายของค่าร้อยละ ได้แบ่งระดับความคิดเห็นเป็น 5 ระดับ ดังนี้

ร้อยละ 81-100	หมายถึง ระดับมากที่สุด
ร้อยละ 61-80	หมายถึง ระดับมาก
ร้อยละ 41-60	หมายถึง ระดับปานกลาง
ร้อยละ 21-40	หมายถึง ระดับน้อย
ร้อยละ 0-20	หมายถึง ระดับน้อยที่สุด

3. การวิเคราะห์ข้อมูล

1) วิเคราะห์ข้อมูลทั่วไป และแบบสอบถามเกี่ยวกับความรู้ ความเข้าใจว่าด้วยบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ของผู้ตอบแบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์ โดยนำแบบสอบถามมาจัดเป็นหมวดหมู่ตามลักษณะตัวแปรที่ศึกษามาแล้วหาการร้อยละแต่ละรายการ นำเสนอผลการวิเคราะห์ในรูปแบบตาราง และการบรรยายตามตารางที่นำเสนอ

2) วิเคราะห์ผลของข้อคำถามเกี่ยวกับความสำคัญของการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ แล้วนำมาวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รับจากการสัมภาษณ์ เพื่อหาข้อสรุป และนำเสนอข้อมูลดังกล่าวมาอธิบายเชิงพรรณนา

3) เป็นข้อคำถามปลายเปิดเกี่ยวกับข้อคิดเห็น และข้อเสนอแนะ โดยนำข้อเสนอแนะต่างๆ ที่ได้รับมาจัดกลุ่ม และวิเคราะห์ด้วยกระบวนการเชิงอุปนัย (Inductive data analysis) เพื่อตอบปัญหาการวิจัยต่อไป

ผลการวิจัย

1. ข้อมูลทั่วไปของกลุ่มตัวอย่าง

จากการศึกษาข้อมูลทั่วไปของกลุ่มตัวอย่าง พบว่า ส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง จำนวน 33 คน คิดเป็นร้อยละ 66 มีอายุระหว่าง 21-30 ปี จำนวน 15 คน คิดเป็นร้อยละ 30 จบการศึกษาด้านสามัญศึกษาอยู่ในระดับประถมศึกษามากที่สุด จำนวน 14 คน คิดเป็นร้อยละ 28 จบการศึกษาด้านอิสลามศึกษาอยู่ในระดับสถาบันปอเนาะ จำนวน 15 คน คิดเป็นร้อยละ 30 กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพเป็น แม่บ้าน ค่าขาย มากที่สุด จำนวน 20 คน คิดเป็นร้อยละ 40 จำนวนปีที่สมรสมากที่สุดจัดอยู่ในช่วง 10 ปีขึ้นไป จำนวน 23 คน คิดเป็นร้อยละ 46 และกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีจำนวนบุตรมากที่สุด 1-3 คน จำนวน 25 คน คิดเป็นร้อยละ 50 ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของกลุ่มตัวอย่าง

รายการ		จำนวน (50 คน)	ร้อยละ (100 %)
เพศ	ชาย	17	34
	หญิง	33	66
อายุ	ต่ำกว่า 20 ปี	4	8
	21-30 ปี	15	30
	31-40 ปี	9	18
	41-51 ปี	14	28
	51 ปีขึ้นไป	8	16
ระดับการศึกษาด้านสามัญศึกษา	ประถมศึกษา	14	28
	มัธยมศึกษาตอนต้น	8	16
	มัธยมศึกษาตอนปลาย	12	24
	ปริญญาตรี	12	24
	สูงกว่าปริญญาตรี	2	4
	อื่นๆ (เช่น อนุปริญญา)	2	4
ระดับการศึกษาด้านอิสลามศึกษา	อับตีดาอีย	8	16
	มุตาวะซิต	12	24
	ชานวีย	8	16
	ปริญญาตรี	6	12
	สูงกว่าปริญญาตรี	1	2
	อื่นๆ (เช่น สถาบันปอเนาะ)	15	30
อาชีพ	รับราชการ	1	2
	ครู / อาจารย์	11	22
	นักเรียน / นักศึกษา	5	10
	รับจ้าง	11	22
	เกษตรกร	2	4
	อื่นๆ (เช่น แม่บ้าน ค้าขาย)	20	40
จำนวนปีที่สมรส	ต่ำกว่า 5 ปี	10	20
	5-10 ปี	17	34
	10 ปีขึ้นไป	23	46
จำนวนบุตร	ไม่มีบุตร	4	8
	1-3 คน	25	50
	4-6 คน	15	30
	7-9 คน	5	10
	9 คนขึ้นไป	1	2

2. ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่

ผลการศึกษาเกี่ยวกับความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ พบว่า กลุ่มตัวอย่างมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับความประเสริฐ และประโยชน์ของการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่มากที่สุด จำนวน 29 คน คิดเป็นร้อยละ 58 อยู่ในระดับปานกลาง รองลงมาคือ ให้ความสำคัญต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักการอิสลามและตามหลักการแพทย์ จำนวน 26 คน คิดเป็นร้อยละ 52 อยู่ในระดับปานกลาง และ มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ และเข้าใจถึงหลักการปฏิบัติตัวของมารดาในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ น้อยที่สุด จำนวน 23 คน คิดเป็นร้อยละ 46 อยู่ในระดับปานกลาง ตามลำดับ ดังตารางที่ 2

ตารางที่ 2 ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่

ความรู้ความเข้าใจ	จำนวน (50 คน)	ร้อยละ	ระดับ
1. มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่	23	46	ปานกลาง
2. มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับความประเสริฐ และประโยชน์ของการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่	29	58	ปานกลาง
3. มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลาม (ฮิกมะฮฺ) ต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่	24	48	ปานกลาง
4. ท่านให้ความสำคัญต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักการอิสลามและตามหลักการแพทย์	26	52	ปานกลาง
5. เข้าใจถึงหลักการปฏิบัติตัวของมารดาในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่	23	46	ปานกลาง

3. ข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์

จากการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างที่เป็นมารดาจำนวน 5 คน เกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ โดยกำหนดข้อคำถาม จำนวน 3 ข้อ คือ 1) ท่านคิดว่าการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่มีความสำคัญกับอิสลามอย่างไร 2) ท่านมีวิธีในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักการอิสลาม และหลักการแพทย์หรือไม่ อย่างไร และ 3) ท่านมีปัญหาในเรื่องการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ในเรื่องใดบ้าง เพราะเหตุใด

ข้อคำถามทั้ง 3 ข้อข้างต้นจะเป็นการสอบถามเชิงบทสัมภาษณ์ของกลุ่มตัวอย่างผู้ที่เป็นมารดา เพื่อได้แสดงผลทางความคิด ข้อเสนอแนะที่จะสอดคล้องกับบทบัญญัติ ความสำคัญ และอุปสรรค ปัญหาที่พบในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ และสามารถนำผลที่ได้รับไปประชาสัมพันธ์ เผยแพร่ให้บรรดามารดาที่กำลังเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ทราบ ดังจะนำเสนอผลในการอภิปรายผลต่อไป

4. ข้อเสนอแนะของผู้ตอบแบบสอบถาม

ผลการวิเคราะห์ข้อเสนอแนะของผู้ตอบแบบสอบถาม โดยที่ผู้วิจัยได้กำหนดข้อคำถาม จำนวน 1 ข้อ คือ ท่านมีแนวปฏิบัติต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ที่สอดคล้องกับหลักการอิสลามอย่างไร ผลปรากฏว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ให้การส่งเสริมและสนับสนุนให้ผู้ที่เป็นมารดานั้นเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ เป็นการดีกว่าเลี้ยงลูกด้วยนมกลอง หรือนมผง อีกทั้งยังส่งเสริมให้ผู้ที่เป็นมารดาทำการศึกษาแนวทางการปฏิบัติต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ที่สอดคล้องกับหลักการอิสลาม ทั้งนี้ยังได้เสนอแนะอยากให้ผู้มีหน้าที่ศาสนา ผู้นำชุมชน ศูนย์อำนวยความสะดวกส่วนตำบล และหรือโรงพยาบาลศูนย์ตำบลร่วมมือกันสร้างบรรยากาศโดยการส่งเสริมการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ รวมทั้งการให้ความรู้ในเรื่องการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่อีกด้วย

อภิปรายผล

1. จากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลทั่วไปของกลุ่มตัวอย่าง พบว่า ส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง จำนวน 33 คน คิดเป็นร้อยละ 66 เนื่องจากส่วนใหญ่เป็นมารดา ซึ่งเป็นผู้คลอดบุตร เลี้ยงดูบุตร ตลอดจนการให้ทุนบุตร ส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในช่วง 21-30 ปี จำนวน 15 คน คิดเป็นร้อยละ 30 ทั้งนี้เป็นช่วงอายุที่มีความเหมาะสมกับการแต่งงาน มีครอบครัว เพื่อมีบุตรสืบสกุล และขยายเผ่าพันธุ์ให้กว้างขวางเพิ่มขึ้น อีกทั้งยังสอดคล้องกับหลักการอิสลามที่ส่งเสริมให้มีการแต่งงานในช่วงระยะเวลานี้ จบการศึกษาด้านสามัญศึกษาอยู่ในระดับประถมศึกษามากที่สุด จำนวน 14 คน คิดเป็นร้อยละ 28 และมีการศึกษาด้านอิสลามศึกษาอยู่ในระดับสถาบันปอเนาะ จำนวน 15 คน คิดเป็นร้อยละ 30 กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเป็น แม่บ้าน ค้าขาย มากที่สุด จำนวน 20 คน คิดเป็นร้อยละ 40 เนื่องจากมารดาส่วนใหญ่ไม่ค่อยจะประกอบอาชีพนอกบ้าน จึงเป็นแม่บ้านคอยจัดการภายในบ้าน หรือครอบครัว และมักจะประกอบอาชีพค้าขายด้วยเพราะการค้าขายสามารถกระทำได้ไม่ว่าจะเป็นร้านค้าส่วนบุคคลที่บ้าน หรือไกลๆ บ้าน ที่ไม่จำเป็นต้องออกจากบ้านไปไกลมาก นับเป็นอาชีพที่ถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่อดีต เพราะไม่ค่อยได้เล่าเรียน หรือไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ ทำให้มารดาส่วนใหญ่ เมื่อได้แต่งงาน ออกเรือนแล้ว ก็มักจะเป็นแม่บ้าน แม่ศรีเรือน ทำหน้าที่ในการรับผิดชอบดูแลบ้าน ดูแลสามี และบุตร มีจำนวนปีที่สมรสมากที่สุดอยู่ในช่วง 10 ปีขึ้นไป จำนวน 23 คน คิดเป็นร้อยละ 46 และกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีจำนวนบุตรมากที่สุด 1-3 คน จำนวน 25 คน คิดเป็นร้อยละ 50

สำหรับผลการวิจัยในเรื่องการศึกษาความรู้ ความเข้าใจ เกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ กรณีศึกษาครอบครัวมุสลิมในหมู่บ้านบะละ ตาบลโคกเคียน อำเภอมะนัง จังหวัดนราธิวาส พบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ อยู่ในระดับมาก จำนวน 23 คน คิดเป็นร้อยละ 46 ด้วยที่ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่จะเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ที่เกิดจากการศึกษา ค้นคว้าถึงลักษณะ และบทบัญญัติว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ตามบัญชาขององค์การจากคัมภีร์อัลกุรอานที่ได้ส่งเสริมให้มารดาให้การเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ เช่น องค์การในซูเราะฮ์ (อัล อะหฺกอฟ, 46 : 15) ความว่า “และเราได้สั่งมนุษย์ให้ทำดีกับพ่อแม่ของเขา มารดาของเขาได้อุ้มท้องเขาด้วยความเหนื่อยยาก และได้คลอดเขาด้วยความเจ็บปวด ทั้งอุมมฺุครรฺและอิมฺมฺาในเวลาสามสิบเดือน” จึงไม่ค่อยเป็นที่น่าแปลกใจที่มารดาส่วนใหญ่จะเรียนรู้ในหลักการนี้ต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับความประเสริฐ และประโยชน์ของการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ การที่มารดาได้รับทราบถึงความประเสริฐ และประโยชน์อันล้ำค่านี้ จะทำให้มารดาทุกคนมีความตระหนัก และให้ความสำคัญ ซึ่งจะทราบถึงคุณค่าอันยิ่งใหญ่ที่ลูกน้อยพึงได้รับจากนมแม่ แหล่งโปรตีน มีความสะอาด ถูกหลักอนามัย ที่สอดคล้องกับการสำรวจจากกลุ่มตัวอย่างที่เรื่อดังกล่าวที่อยู่ในระดับมาก จำนวน 29 คน คิดเป็นร้อยละ 58 ทั้งนี้ยังมีความสอดคล้องกับหน่วยงานอื่นๆ เช่น สหประชาชาติ องค์การยูเนสโก เป็นต้น ที่หันมาให้ความสำคัญกับการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่มากขึ้น มีการกระตุ้นให้ผู้หญิงทั้งหลายเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ จนถึงสองขวบ เพราะพบว่า นมแม่เป็นแหล่งโปรตีนที่มีคุณภาพดี สะอาด ถูกหลักอนามัย และไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย จึงเป็นสิ่งที่เหมาะสมที่สุดที่ทารกควรได้รับ ซึ่งเรื่องเหล่านี้ เป็นสิ่งที่อิสลามได้สอนมา และนำมาปฏิบัติโดยตลอดเป็นเวลานานกว่าพันสี่ร้อยปีแล้ว (กษิดิษฐ์ ศรีสง่า และจินตนา โยธาสมุทร, ม.ป.ป.) มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับวิทย์บัญญัติ (ฮิกมะฮ์) ต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ผลการสำรวจจากกลุ่มตัวอย่างอยู่ในระดับมาก จำนวน 24 คน คิดเป็นร้อยละ 48 ทั้งนี้การที่มารดาได้มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับวิทย์บัญญัติในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่นี้ จะเป็นแนวทางหนึ่งที่มารดาสามารถถือปฏิบัติได้ เนื่องจากการเรียนรู้ถึงวิทย์บัญญัติในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ อันจะเป็นการสื่อถึงความสัมพันธ์อันจะมีประโยชน์อย่างยิ่งระหว่างมารดา และบุตร จะสร้างความภาคภูมิใจต่อแม่ และรู้สึกถึงความสำคัญของตนเองในขณะ ที่ให้บุตรดูแลของแม่ สัมผัสทางกายอันใกล้ชิดที่สุดจะเกิดขึ้น นอกจากปากเด็กจะดูดกระตุ้นหัวนม หัวนมเด็กจะทันเข้าหาแม่ เด็กจะได้กลิ่นผิวกายของแม่ ส่วนร่างกายของเด็กจะสัมผัสกับส่วนกายของแม่มากที่สุด และแม่จะต้องกอดเด็กกระตุ้นเข้าหาตน ดาเด็กจะมองสบกับสายตาของแม่ได้บ่อยครั้งความรู้สึกของลูกและแม่จะถ่ายทอดใกล้ชิดกันที่สุด (วันเพ็ญ บุญประกอบ, ม.ป.ป.)

ความผูกพันนี้จะทำให้ทั้งมารดา และบุตรบังเกิดความพอใจ และความมั่นคงทางใจอย่างยิ่ง ฉะนั้นมารดามักกล่าวว่าเด็กที่เลี้ยงด้วยนมแม่มักจะแข็งแรง แจ่มใสเรริง น่ารัก อารมณ์ดี ว่องไว และเด็กมักจะแสดงความรัก ต้องการแม่ (วันเพ็ญ บุญประกอบ, ม.ป.ป.) มากขึ้นด้วย

สำหรับประเด็นในเรื่องให้ความสำคัญต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักการอิสลาม และหลักการแพทย์ พบว่ากลุ่มตัวอย่างมีระดับความคิดเห็นอยู่ในระดับมากที่สุด จำนวน 26 คน คิดเป็นร้อยละ 52 ศาสนาอิสลามได้ให้ความสำคัญต่อการเลี้ยงดูทารกเป็นอย่างดี โดยกระตุ้นให้มารดาทั้งหลายมีความภาคภูมิใจในความเป็นมารดาของทารก ที่ได้เหนี่ยวยากู๋มท้องทารกมาเป็นเวลานานถึงเก้าเดือนสิบวัน หลังจากนั้นยังต้องเลี้ยงดูต่ออีกด้วยการให้นมแก่ทารกนั้นด้วยตัวเอง (อาเซ็ม อัชชะรีฟ, 2552) และจากการศึกษาของแพทย์ พบว่า การเลี้ยงดูอบรมและการสั่งสอนลูกนั้นจะต้องเริ่มต้นตั้งแต่วัยอยู่ในครรภ์ของมารดา เพราะความสมบูรณ์ของเด็กทารกนั้น เริ่มต้นตั้งแต่วัยอยู่ในครรภ์มารดา เมื่อเด็กทารกคลอดออกมาในโลกนี้แล้ว ทารกจะมีความรู้สึก มีความสามารถที่จะสัมผัสกับอวัยวะต่างๆ เช่น สัมผัสกับมือ ถ้าเป็นไปได้แม่ควรให้ลูกดื่มนมแม่ในเวลา 30 นาทีหลังคลอด เพราะในวินาทีที่ลูกดื่มนมจากอกแม่นั้นลูกและแม่จะมีความรู้สึกรัก และสัมพันธ์ระหว่างกันและกัน (ฮาซัน หะยีมะเซ็ง, 2555) และสำหรับประเด็นความเข้าใจถึงหลักการปฏิบัติตัวของมารดาในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ พบว่า กลุ่มตัวอย่างมีระดับความคิดเห็นอยู่ในระดับมากที่สุด จำนวน 23 คน คิดเป็นร้อยละ 46 การปฏิบัติของมารดาในการเลี้ยงดูลูกด้วยนมแม่ถือเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดด้วยเพราะจะเป็นแบบอย่างให้ลูกในอนาคต เช่น การปฏิบัติตัวของมารดาในเรื่องการดูแลตัวเองของมารดาทั้งอาหารกาย และอาหารใจ มารดาควรฝึกการให้ลูกดูนม ทั้งท่าหนึ่ง และท่านอน (ญานิสกา เกื่อนเจริญ, 2550)

2. สำหรับการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างผู้ที่เป็นมารดา ในข้อคำถาม จำนวน 3 ข้อ คือท่านคิดว่าการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่มีความสำคัญกับอิสลามอย่างไร ผลปรากฏว่า ผู้ให้การสัมภาษณ์ส่วนใหญ่ได้ให้ความสำคัญและส่งเสริมให้มารดาเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ เพราะในนมแม่นั้นมีสารอาหาร ที่มีหลักทางด้านโภชนาการครบถ้วน อันจะสร้างประโยชน์ทางด้านร่างกาย และพัฒนาการของลูกน้อย ดังกล่าวนี จะสัมพันธ์กันกับศาสนาอิสลามที่ได้ส่งเสริมในการเลี้ยงดูลูกด้วยนมแม่ ที่จะสามารถสร้างความรัก ความห่วงใยในครอบครัว โดยเฉพาะระหว่างแม่ลูก ดังมีระบุในโองการคัมภีร์อัลกุรอานต่อการกำหนดระยะเวลาในการให้นมบุตร คือ 2 ปี ซึ่งในนมแม่นั้นอุดมด้วยสารอาหารที่ส่งเสริมการเจริญเติบโตของสมอง และพัฒนาการด้านระบบประสาท ถ้าหากมารดาไม่สามารถให้นมบุตรด้วยตนเอง ก็ให้หาแม่นมเพื่อให้นมแทน ท่านมีวิธีในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักการอิสลาม และหลักการแพทย์หรือไม่ อย่างไร ผลปรากฏว่า มารดาจะมีวิธีในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักการอิสลาม และหลักการแพทย์ เพราะทั้งสองหลักการมีความสอดคล้องกัน สำหรับศาสนาอิสลามจะให้ความสำคัญต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ โดยการให้ลูกดูนมแม่ตั้งแต่แรกเกิดจนถึงสองปี หลักการแพทย์ก็ให้ความสำคัญ และได้กระตุ้นให้แม่เลี้ยงลูกด้วยนมของแม่เช่นเดียวกัน ทั้งนี้ก่อนให้นมลูกควรอ่านดุอาอ (ขอพร) ให้ลูกดูนมจากเต้าทางขวา ก่อน ที่สำคัญการดูแลสุขภาพของแม่ในทุกด้าน ทั้งอาหารกาย อาหารใจ แม่ควรต้องรับประทานอาหารที่มีประโยชน์ให้ครบหลัก 5 หมู่ ไม่กระทำในสิ่งที่เป็นความชั่ว และควรออกกำลังกายอย่างสม่ำเสมอ และ ท่านมีปัญหาในเรื่องการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ในเรื่องใดบ้าง เพราะเหตุใด ผลปรากฏว่า ส่วนใหญ่จะพบกับปัญหาที่ลูกไม่ค่อยอยากดูนมแม่ เพราะว่าได้ให้นมแม่แก่ลูก และให้นมผงแก่ลูกในบางครั้ง จึงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ลูกน้อยไม่ค่อยยอมดูนมจากนมแม่ ทั้งนี้อาจสร้างปัญหาทางด้านร่างกายในเรื่องหัวนมบอด เต้านมคัดตึงทำให้น้ำนมไหลน้อย น้ำนมไหลไม่เพียงพอ อีกปัญหาหนึ่งที่ทำให้ลูกน้อยไม่ค่อยอยากดูนมจากนมแม่ เป็นเพราะแม่ต้องทำงานนอกบ้าน ทำให้ไม่ค่อยมีเวลาที่จะให้นมลูกอย่างเพียงพอ หรืออาจจะให้แต่นั้นก็ไม่เพียงพอต่อความต้องการของลูก และในบางครั้งเกิดจากงานยุ่ง ก็จะส่งผลให้มารดาเกิดความเหน็ดเหนื่อยได้ จนเป็นเหตุให้แม่นั้นไม่ค่อยมีเวลาให้นมลูกของตนเอง

สรุปผล

จากการศึกษาวิจัยเรื่องบทบาทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ กรณีศึกษา ครอบครัวมุสลิมในหมู่บ้านบาเระ ตำบลโคกเคียน อำเภอเมือง จังหวัดนราธิวาส ปรากฏผลการวิจัยโดยสรุป คือ กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง มีอายุอยู่ในช่วงประมาณ 21-30 ปี จบการศึกษาด้านสามัญศึกษาในระดับประถมศึกษา การศึกษาด้านอิสลามศึกษาอยู่ในระดับสถาบันปอเนาะ ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเป็น แม่บ้าน ค้าขาย ที่มีจำนวนปีที่สมรสมากที่สุดอยู่ในช่วง 10 ปีขึ้นไป และส่วนใหญ่มีจำนวนบุตรมากที่สุด 1-3 คน

สำหรับความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ผลการศึกษาวิจัยโดยสรุป คือ กลุ่มตัวอย่างมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทบัญญัติอิสลามว่าด้วยการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับความประเสริฐ และประโยชน์ของการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับวิหัยบัญญัติ (ฮิกมะฮฺ) ต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ การให้ความสำคัญต่อการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ตามหลักการอิสลามและตามหลักการแพทย์ และเข้าใจหลักการปฏิบัติตัวของมารดาในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ จัดอยู่ในระดับความคิดเห็นมากเท่ากัน ทั้งนี้ยังพบว่าการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ ถือเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในการพัฒนาเด็กสู่การเป็นผู้ใหญ่ในอนาคต ที่จะเป็นการอบรม สั่งสอนอย่างใกล้ชิดของมารดาที่มีต่อลูก สร้างพละนาภัยที่แข็งแรง สมบูรณ์ ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บทั้งปวง เป็นเด็กที่มีจริยา มารยาทงาม ถือหลักคุณธรรม จริยธรรมที่ดี และประพฤติปฏิบัติที่เป็นที่ยอมรับในสังคม และศาสนาต่อไป

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

1. อยากรให้ทางผู้นำศาสนา ผู้นำชุมชน ศูนย์อำนวยการบริหารส่วนตำบล สถานพยาบาล หรือโรงพยาบาลศูนย์ตำบลร่วมมือกัน ทั้งรวมรณรงค์ ส่งเสริม สนับสนุน พร้อมให้ความรู้และเพิ่มทักษะในเรื่องการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่และให้ถือปฏิบัติของมารดาในการให้นมลูกเป็นกิจวัตรตามหลักการอิสลาม และหลักการแพทย์
2. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรนำผลของการเรียนรู้ประชาสัมพันธ์ เผยแพร่ให้ชุมชนของตนได้รับทราบ และควรให้การสนับสนุนให้มารดาทุกคนเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ มากกว่าการเลี้ยงลูกด้วยนมกล่อง หรือนมผง

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในครั้งต่อไป

ควรศึกษาถึงแนวทางการถือปฏิบัติของมารดาในการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ของชุมชน และต่อยอดการศึกษาในระดับหมู่บ้าน หรืออำเภอ และจังหวัด เพื่อส่งเสริมให้การเลี้ยงลูกด้วยนมแม่คงอยู่ต่อไป

รายการอ้างอิง

กษิติษ ศรีสว และจินตนา โยธาสมุท. (ม.ป.ป.). นมแม่. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสร้างสุขมุสลิมไทย.

ญานิดา เกื่อนเจริญ. (2550). ผลของโปรแกรมส่งเสริมการรับรู้ความสามารถของมารดากับการสนับสนุนของสามีต่อการปฏิบัติ การเลี้ยงลูกด้วยนมแม่. วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพยาบาลศาสตร์ คณะพยาบาลศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วันเพ็ญ บุญประกอบ. (ม.ป.ป.). นำนมแม่-ความสัมพันธ์ทางใจ. ภาควิชากุมารเวชศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล.

สมาคมนักเรียนเก่าอาหรับ. (2542). คัมภีร์อัลกุรอาน ฉบับแปลภาษาไทย. อัลมะดีนะห์-ชาอูดี อราบี : ศูนย์กษัตริย์ฟาฮัด เพื่อการพิมพ์อัลกุรอาน.

- อาลีเยฮ์ คลีเฟอร์. (ม.ป.ป.). **มรดกในอิสลาม** มูฮัมหมัด คอลดูน ผู้แปล. กรุงเทพฯ : มานพ วงศ์เลื่องม.
- อาเซ็ม อัชชะรีฟ. (2552). **กระบวนการทัศน์อิสลามด้านสุขภาพ**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).
- ฮาซัน หะยีมะเซ็ง. (2555). **รวมคุตบะห์เพื่อสุขภาพ** กาเดร์ สะอะ ผู้แปล. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสร้างสุขมุสลิมไทย.